

Тетяна Ляліна

ДІЯЛЬНІСТЬ В. КАРАЗІНА В ОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛАХ “РУССКОЙ СТАРИНЫ”

Ім'я Василя Назаровича Каразіна не потребує особливого представлення, воно добре відоме як науковцям, так і широкому загалу. В першу чергу В. Каразін асоціюється із Харківським університетом, засновником якого він був, і чийм ім'ям названо університет у наш час (з 1999 р.). Також він відомий як ініціатор створення першого міністерства народної освіти в Російській імперії. В. Каразін зробив значний внесок у розвиток української науки в першій половині ХІХ ст. Сьогодні, коли відбувається переосмислення нашої історії, такі постаті, як В. Каразін, викликають велику зацікавленість. До того ж цього року відзначається 210-річний ювілей Харківського національного університету імені Василя Назаровича Каразіна, урочисте відкриття якого відбулося 29 січня 1805 р.

Метою наших студій є дослідження матеріалів, що стосувалися суспільно-політичних поглядів, наукової, громадської та державницької діяльності В. Каразіна, надрукованих в одному із найшановніших і найбільш популярних історичних журналів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – “Русской старине”. Ми не ставимо завдання дати всебічну і повну характеристику цій історичній постаті, нас цікавлять лише матеріали, надруковані в часописі М. Семевського. Тож об'єктом нашого дослідження є російський дореволюційний історичний журнал публікаторського характеру “Русская старина”, а предметом – низка публікацій, які мають стосунок до засновника Харківського університету, науковця і громадського діяча Василя Назаровича Каразіна.

В історичній літературі неодноразово порушувалось питання про РС як історіографічне джерело, оскільки в ній друкувалася велика кількість різноманітних архівних документів, публікацій, нарисів, досліджень тощо з історії Російської імперії, у тому числі й українських земель. Дослідження РС почалося ще у період її існування. Перші узагальнення й аналіз опублікованих там матеріалів зробив засновник і редактор М. Семевський¹. Після нього дослідженням його біографії, історії часопису та його публікацій відзначилася В. Тимошук². У радянський період дореволюційна

¹ *Первое трехлетие “Русской старины” (1870–1872)*, От редакции, РС 1 (1873) 1–23.

² В.В. Тимошук, *Михаил Иванович Семевский, основатель исторического журнала “Русская Старина”*: его жизнь и деятельность. 1837–1892. *Биографический очерк*, Санкт-Петербург 1895.

історична періодика вивчалася досить фрагментарно. У цей час С. Дмитрієвим було закладено теоретичне підґрунтя опрацюванню періодичних видань історичного спрямування³. РС досліджували у своїх статтях Ю. Штакельберг⁴, Н. Сіміна⁵ та ін. У пострадянський період російські історики В. Порох⁶, О. Броннікова⁷, О. Кох⁸, О. Васильєва⁹ ґрунтовно дослідили історію видання й проаналізували опубліковані в ньому історичні документи й матеріали. В українській історичній літературі вивченням РС займалися О. Кіян¹⁰ та С. Сініченко¹¹.

У наявній сьогодні історичній літературі існує велика кількість досліджень біографії, наукової, громадської та державницької діяльності

³ С.С. Дмитрієв, *Именословие русских исторических журналов*, Русская литература 1 (1967) 73–83; С.С. Дмитрієв, *Историческая периодика в России*, Советская историческая энциклопедия, т. 6, Москва 1965, стлб. 530–532; С.С. Дмитрієв, *Источниковедение русской исторической журналистики: (Постановка темы и проблематика)*, Источниковедение отечественной истории, Москва 1976, с. 272–305; С.С. Дмитрієв, *Периодическая печать (источники по истории СССР эпохи капитализма)*, Источниковедение истории СССР, под ред. И.Д. Ковальченко, Москва 1973; С.С. Дмитрієв, *Русские исторические журналы по истории СССР*, [в:] С.С. Дмитрієв, В.А. Фёдоров, В.И. Бовыкин, *История СССР периода капитализма*, Москва 1961, с. 167–183.

⁴ Ю.И. Штакельберг, *Архив “Русской старины”*, К столетию героической борьбы “за нашу и вашу свободу”. Сб. статей и материалов о восстании 1863 г., Москва 1964, с. 292–350.

⁵ Н.Г. Симина, *Исторические документы на страницах “Русской старины” в 70–80-х годах XIX в.*, Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей, посвященных 75-летию проф. С.Н. Валка, Москва; Ленинград 1964, с. 56–61.

⁶ В.И. Порох, *М.И. Семевский – основатель и редактор журнала “Русская старина”*, Человек, общество, право, Саратов 1997; В.И. Порох, *М.И. Семевский в общественной жизни России в 60-е – начале 90-х гг. XIX в.*, дис. ... д-ра ист. наук, Саратов 1999, 312 с.; В.И. Порох, *Офицер, историк, издатель: Все о Семевском*, Саратов 1999, 152 с.

⁷ Е.В. Броннікова, *Журнал “Русская старина” как историографический источник. 1870–1918*, дис. ... канд. ист. наук, Москва 1998, 392 с.; Е.В. Броннікова, *Материалы по истории издания журнала “Русская старина”. 1892–1915 гг.*, Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах, Москва 1994, т. V, с. 314–337.

⁸ О.Б. Кох, *Михаил Иванович Семевский (Опыт аналитической биографии)*, дис. ... д-ра ист. наук, Санкт-Петербург 2005, 535 с.

⁹ Е.Б. Васильєва, *Образ декабриста в русской журнальной прессе во второй половине XIX – начале XX вв.*, дис. ... канд. ист. наук, Омск 2008, 248 с.

¹⁰ О.І. Кіян, *Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах Росії*, УЖ 4 (1990) 63–73; А.І. Кіян, *История Украины на страницах русской исторической журнальной периодики второй половины XIX – начала XX века*, дис. ... канд. ист. наук, К. 1990.

¹¹ С.В. Сініченко, *Журнал “Русская старина” (1870–1918) та українські історики. Аспекти і особливості співпраці*, Грані 6 (2009) 29–32; С.В. Сініченко, *Джерельна база дослідження проблеми висвітлення історії на сторінках часопису “Русская старина”*, Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, К. 2012, вип. 56 (1); С.В. Сініченко, *Історія українського козацтва в публікаціях часопису “Русская старина”*, Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, К. 2012, вип. 7, с. 128–133; С.В. Сініченко, *Щодо можливості історичної реконструкції стосунків між М.П. Драгомановим та С.А. Подолинським (за матеріалами часопису “Русская старина”)*, Проблеми міжнародних відносин, вип. 7 (2013) 311–320.

В. Каразіна. Серед дореволюційних дослідників та упорядників біографії і наукових надбань В. Каразіна слід відзначити Г. Данилевського¹², Д. Багалія¹³ та М. Тихого¹⁴, варто також згадати біографічний начерк В. Каразіна, що вийшов у серії “Жизнь замечательных людей”, автором якого був Я. Абрамов¹⁵. Більшість біографів В. Каразіна при дослідженні його життя користувалися матеріалами, надрукованими в РС.

Відомо, що син В. Каразіна, Філадельф, передав редакції журналу низку паперів батька (записки, статті, листи тощо) на початку 70-х рр. XIX ст.¹⁶ Після публікації деяких із них у номерах часопису за 1871 р., Ф. Каразін надав редакції ще низку документів. Загалом у РС було опубліковано кількадесят матеріалів, які так чи інакше стосувалися В. Каразіна та його діяльності. Хронологічно найбільше таких публікацій було здійснено в 70-х роках XIX ст. (усього 20) і в період з 1900 до 1905 р. – 16, у 1880-х – 1 публікація, у 1890-х – одна.

Серед опублікованих у РС матеріалів і документів можна виділити наукові дослідження В. Каразіна в галузі метеорології, його суспільно-політичні погляди (зокрема на можливий державний устрій Російської імперії, польське питання і визволення сербів тощо), роздуми з приводу селянського питання (про можливість визволення селян) та облаштування побуту поселенців, листи до імператорів Павла I, Олександра I і Миколи I, графа В. Кочубея, слобідсько-українського (харківського) губернатора І. Бахтіна, князя А. Чарторийського, В. Муратова, М. Сперанського та ін. Крім цих матеріалів у “Руской старине” надруковано низку біографічних начерків В. Каразіна: біографічна довідка редактора журналу М. Семевського,

¹² Г.П. Данилевский, *Василий Назарьевич Каразин [Основатель Харьк. ун-та]*, Г.П. Данилевский, *Сочинения*, в 24 т., Санкт-Петербург 1901, т. 21, с. 95–146.

¹³ В.Н. Каразин, *Сочинения письма и бумаги В.Н. Каразина*, собр. и ред. Д.И. Багалеем, Х. 1910, 927 с.; Д.И. Багалей, *Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В.Н. Каразина*, Х. 1905, 84 с.; Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул, *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*, Х. 1906, 329 с.; Д.И. Багалей, *Научная критика, памфлет или пасквиль? (По поводу брошюры г. И-ва “В.Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета”)*, Х. 1905; Д.И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, т. 1 (1802–1815 гг.), Х. 1893–1898, 1204 с.; Д.И. Багалей, *Просветительская деятельность В.Н. Каразина*, *Очерки из русской истории*, Х. 1911, т. 1, с. 81–112.

¹⁴ Н. Тихий, *В.Н. Каразин (Его жизнь и общественная деятельность)*, *Киевская старина* 5, 6, 7/8 (1905); Н. Тихий, *В.Н. Каразин (Его жизнь и общественная деятельность)*. *Оттиск из журнала “Киевская Старина”*, К. 1905, 302 с.

¹⁵ Я. Абрамов, *Василий Каразин: (основатель Харьковского университета): Его жизнь и общественная деятельность: биогр. очерк*, Санкт-Петербург 1891, 96 с.

¹⁶ РС, 1870, т. 2, с. 313.

нарис про діяльність В. Каразіна при заснуванні та роботі Харківського університету, деякі штрихи до портрета містяться в епістоляріях третіх осіб. В РС надруковано також вірш, написаний В. Каразіним. Деякі із досліджуваних публікацій були надруковані вперше у РС (наприклад, стаття “Польский вопрос в 1839 г.”, Первое писание Василия Назаровича Каразина к императору Александру I, 22-го марта 1801 г. та ін.), інші – раніше вже виходили в інших виданнях (наприклад, лист до князя Чарторийського вперше був опублікований у “Русской” газеті М. Погодіна в 1868 р., а записка про метеорологію вперше побачила світ у Харкові в 1812 р. окремою брошурою)¹⁷.

Нажаль, у межах статті ми не можемо дати детальний аналіз усіх досліджуваних матеріалів, тож зупинимося на найбільш яскравих.

Першою публікацією В. Каразіна в “Русской старине” була стаття, в якій викладається ставлення автора до польського питання. У редакторській примітці мовиться, що вона була написана французькою мовою й адресувалася одній впливовій особі. Сам автор планував, що стаття буде надрукована в “Journal de S.-Petersbourg” або “Journal des Debats”. Проте вона вперше вийшла у світ у РС у перекладі Ф.В. Каразіна¹⁸. З перших абзаців стає зрозумілим, що В. Каразін мав великоросійські погляди на польське національне питання, відмовляючи полякам у праві на свою державність, і називаючи їх “bydlo” та “бушующими дармоїдами”¹⁹. Проте, варто відзначити, що така точка зору була тоді досить поширеною. З іншого боку, В. Каразін переймався становищем сербів у складі Османської імперії. У РС вміщений його лист і записка до князя А. Чарторийського, в яких розкрито бачення В. Каразіним можливого сербського устрою²⁰. Його занепокоєння цим питанням мало й особисте підґрунтя, оскільки дід Василя Назаровича за походженням був сербом із роду Караджичів.

Оскільки нам ім’я В. Каразіна відоме передусім у зв’язку з Харківським університетом, звернемося до низки публікацій, що стосуються цього питання та наукової діяльності Василя Назаровича у цілому. Серед них варто виділити біографічний нарис, написаний одним із вихованців університету 1820-х років²¹. Ця досить велика за обсягами публікація була

¹⁷ РС, 1871, т. 3, с. 700.

¹⁸ РС, 1870, т. 2, с. 312–313.

¹⁹ *Польский вопрос в 1839 г. Статья В.Н. Каразина*, сообщ. Ф.В. Каразин, РС, 1870, т. 2, изд. 1 и 2, с. 310, 311.

²⁰ *Письмо В.Н. Каразина к князю Адаму Чарторыйскому об освобождении сербов и записка его по тому же предмету, 1804 г.*, РС, 1871, т. 3, с. 700–719.

²¹ *Василий Назарович Каразин, род. 1773 г., ум. 1842 г. Очерк его деятельности при основании харьковского университета, 1803 г. Исторический очерк*, РС, 1875, т. 12, с. 329–338; т. 13, с. 61–80; т. 14, с. 185–200, 268–279, 470–477.

надрукована у кількох номерах журналу за 1875 р. У вказаному начерку, написаному на основі того, що автор “чув про цей предмет як від самого В.Н. Каразіна, так і від інших харківських старожилів”²², описується історія створення Харківського університету та роль у цьому В. Каразіна. Автор наголошує, що цей університет був першим, який створено на громадські кошти. Того ж, 1875, року в РС була надрукована пояснювальна записка до “Предначертания о Харьковском университете”. У ній В. Каразін виклав своє бачення університетського устрою, відмінне від загальноприйнятого у той час. Так, він уявляв собі університет як об’єднання спеціальних вищих училищ: “Об’єднання училищ в одне ціле буде сприяти їхній успішності і полегшенню їхньої внутрішньої адміністрації... саме тому я проектував Харківський університет не в 3 факультети, як Московський, а в 8 різних, ... чи скоріше особливих училищ, додавши до них ще 3...”²³ Далі у цьому ж номері надрукований лист ректора Дерптського університету професора Паррота, в якому він високо оцінив проєкт Харківського університету, який склав В. Каразін²⁴.

У журналі також надруковано кілька коротких заміток з нагоди 100-річного ювілею В. Каразіна, в яких високо оцінюється роль і внесок останнього у заснування університету в Харкові та оголошується передплата на встановлення йому пам’ятника в цьому місті²⁵. Низка матеріалів щодо історії Харківського університету, які були надруковані в РС, використані Д. Багалієм при написанні його фундаментального дослідження “Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). В 2-х томах”.

Крім вказаних матеріалів у РС вийшла низка публікацій, які стосувалися діяльності В. Каразіна на ниві поширення освіти, його наукової та просвітницької діяльності. Серед них можемо виділити лист В. Каразіна до лейб-медика Й. Ремана²⁶, датований 1810 р., в якому автор викладає свої погляди на важливість поширення освіти в Росії, пропонує деякі доцільні, на його думку, перетворення в системі освіти для покращення її якості та зменшення фінансових витрат. В одному із перших номерів РС у

²² *Васильй Назарович Каразин*, т. 12, с. 329–330.

²³ В.Н. Каразин, *Пояснительная записка к Предначертанию*, РС, 1875, т. 13, с. 70.

²⁴ *Письмо проф. Паррота В.Н. Каразину*, РС, 1875, т. 13, с. 77.

²⁵ В.Н. Каразин, *По поводу столетия со дня его рождения и семидесятилетия с основания харьковского университета. Воззвание о сооружении ему в Харькове памятника*, сообщ. Г.П. Данилевский, РС, 1872, т. 6, с. 294–296; *О сооружении памятника В.Н. Каразину в Харькове и о праздновании в Петербурге столетнего юбилея дня рождения этого деятеля*, РС, 1873, т. 7, с. 418.

²⁶ *Письмо В.Н. Каразина к доктору Реману*, 1810 г., перев. с франц. сообщ. Ф.В. Каразин, РС, 1875, т. 12, с. 750–758.

1871 р. М. Семевський надрукував роздуми В. Каразіна, з якими він виступав перед членами Товариства любителів словесності у Санкт-Петербурзі 1 березня 1820 р.²⁷ У своїй промові діяч наголошував на потребі поширення ідей просвітництва в Російській імперії з допомогою виховних і навчальних закладів, а також наукових товариств і періодичних видань.

Заслугують на увагу дослідників і наукові погляди В. Каразіна. Кілька із них вийшли у світ у досліджуваному нами журналі РС. Однією із них є його записка про метеорологію, зачитана на засіданні Московського імператорського товариства натуралістів у березні 1810 р.²⁸ У ній автор підкреслює важливість такої науки, як метеорологія, для потреб народного господарства і наполягає на необхідності перетворення її на точну науку. Для цього В. Каразін пропонує деякі свої міркування.

1873 року з нагоди 100-літнього ювілею з дня народження В. Каразіна в РС опубліковано кілька матеріалів з його біографії. Серед них праця “Про можливість застосувати електричну силу верхніх шарів атмосфери для потреб людини”²⁹. У ній автор припускає, що вивчення електричних явищ, які спостерігаються в атмосфері, допоможе перетворити метеорологію на точну науку (на що він дуже сподівався), а також сприятиме розвитку хімії, фізики, землеробства та народного господарства й покращення побуту населення. В. Каразін навіть пропонував створити спеціальний державний метеорологічний комітет.

Суспільно-політичні погляди В. Каразіна також можна знайти в низці опублікованих у РС історичних матеріалів – у листах до державних і громадських діячів, статтях, замітках, біографічних розвідках тощо.

Зрозуміло, що матеріали, опубліковані в “Русской старине”, не розкривають повною мірою світогляду, політичних та наукових поглядів, особистісних якостей В. Каразіна. Вони дають лише деякі штрихи до змалювання його портрету. Однак, ми можемо впевнено стверджувати, що історичний журнал другої половини XIX ст. “Русская старина” і до сьогодні є невичерпним джерелом історичних документів і різноманітних матеріалів, досліджень, нарисів, розвідок тощо з багатьох історичних питань, у т. ч. історичної біографістики.

²⁷ *Об ученых обществах и периодических сочинениях в России. Рассуждение, читанное В.Н. Каразиным в собрании СПб. Общества любителей словесности, 1820 г.*, РС, 1871, т. 3, с. 330–335.

²⁸ *Записка В.Н. Каразина о метеорологии, читанная им в императорском московском обществе естествоиспытателей 15-го марта 1810 г.*, РС, 1871, т. 3, с. 719–722.

²⁹ *О возможности приложить электрическую силу верхних слоев атмосферы к потребностям человека. Записка В.Н. Каразина 1818 г., с отзывами о ней Академии наук и Ученого комитета при мин-ве народн. просвещ. В 1819 г.*, сообщ. Ф.В. Каразин, РС, 1873, т. 7, с. 228–235.